

กระบวนการเรียนรู้ศิลปะในบริบทสังคมและวัฒนธรรมชายแดนภาคใต้ : กรณีศึกษาของโรงเรียน

PROCESS OF ARTS LEARNING IN SOCIAL AND CULTURAL CONTEXT OF SOUTHERN THAI BORDER : CASE STUDY OF PUBLIC EDUCATIONAL INSTITUTIONS

ปัญญา เทพสิงห์ / PUNYA TEPSING

นิสิตปริญญาเอก สาขาศิลปวัฒนธรรมศึกษา คณะศิลปกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

GRADUATE STUDENT, PROGRAM IN ART AND CULTURE RESEARCH, FACULTY OF FINE ARTS,
SRINAKHARINWIROT UNIVERSITY

บทคัดย่อ

การวิจัยครั้งนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาปัจจัยที่ส่งผลต่อกระบวนการเรียนรู้ศิลปะ สภาพการณ์ของกระบวนการเรียนรู้ศิลปะในบริบทสังคมและวัฒนธรรมชายแดนภาคใต้ ในสถานศึกษาของรัฐ โดยใช้วิธีวิจัยเชิงคุณภาพ ผู้วิจัยเลือกเก็บข้อมูลโดยวิธีสัมภาษณ์เชิงลึก การสัมภาษณ์กลุ่ม การสังเกตจากผู้ให้ข้อมูลที่เป็นนักเรียน นักศึกษา และผู้ที่เกี่ยวข้อง

ผลของการวิจัยพบว่าปัจจัยที่ส่งผลต่อกระบวนการเรียนรู้ศิลปะในสถานศึกษาของรัฐ ด้านที่ส่งเสริมได้แก่ ความรักและความถนัดทางศิลปะ การมีประสบการณ์และรับรู้ศิลปะในพื้นที่อื่นๆ ความเสียสละของผู้สอน การเห็นแบบอย่างความสำเร็จของผู้ศึกษาศิลปะอยู่ในพื้นที่ สภาพครอบครัวที่มีการศึกษาดีและมีความคิดก้าวหน้า ด้านอุปสรรคได้แก่ ความเชื่อและความศรัทธาทางศาสนาที่แตกต่างกัน ความคิดเห็นทางสังคมและวัฒนธรรมที่แตกต่างจากรัฐไทย การตั้งอยู่พื้นที่ห่างไกลจากศูนย์กลางอำนาจ ด้านสภาพการณ์ของกระบวนการเรียนรู้ศิลปะในสถานศึกษาพบว่า มีขั้นตอนต่างๆ ด้านการเรียนรู้ด้านทฤษฎี คือ การฟังบรรยายจากผู้สอน การอ่าน การสอบ และประเมินผล ด้านปฏิบัติคือ การฟังและดูการสาธิตจากผู้สอน การปฏิบัติ การฟังการวิจารณ์ และประเมินผล อย่างไรก็ตามในระดับการศึกษาขั้นพื้นฐานเน้นผู้เรียนเป็นศูนย์กลางมีปัญหามากกว่าระดับอุดมศึกษา

ภายใต้บริบททางสังคมและวัฒนธรรมชายแดนภาคใต้ สิ่งกระทบต่อกระบวนการเรียนรู้ในสถานศึกษาคือ ผู้ปกครองใช้หลักศาสนาอิสลามตีความหมายงานศิลปะแตกต่างกัน การเผยแพร่ศิลปวัฒนธรรมแบบรัฐไทยผ่านสถานศึกษาของรัฐในสามจังหวัดชายแดนภาคใต้มีการยอมรับไม่เท่าเทียมกัน ทำให้ขาดเอกภาพในการจัดการ สภาพชายแดนไม่ได้เป็นปัญหาต่อผู้เรียนในพื้นที่ หากไม่มีศูนย์กลางอำนาจรัฐ ผู้เรียนส่วนใหญ่ชื่นชม ภูมิใจและสนใจเรียนรู้ศิลปะในพื้นที่ตนเอง แม้วัฒนธรรมต่างกันพร้อมจะแลกเปลี่ยนเรียนรู้ศิลปะระหว่างกัน คนที่มีศาสนา ภาษา วิถีชีวิตต่างกันสามารถเรียนรู้เพื่อสร้างความเข้าใจได้ โดยใช้ศิลปะเป็นสื่อกลาง อย่างไรก็ตาม ผู้เรียนชาวพุทธจะเปิดใจเรียนรู้ศิลปะข้ามวัฒนธรรมมากกว่าไทยมุสลิม ทั้งนี้ผู้สอนต้องสร้างกระบวนการเรียนรู้โดยให้คนแต่ละวัฒนธรรมยังคงรักษาอัตลักษณ์

คำสำคัญ : กระบวนการเรียนรู้ศิลปะ สังคมและวัฒนธรรมชายแดนภาคใต้

Abstract

This research was conducted to explore factors affecting the process of learning and authentic learning environment of art in the social and cultural context of the southern Thai border in the public educational institutions. The study utilized qualitative research design using in-depth interviews, group discussions and non-participating observation with the research informants including school and university students and corresponding people.

Results reveal that constructive factors for the art learning process in social and cultural context of the southern Thai border in the public educational institutions comprise the learners' affection and aptitudes in art, their experiences and appreciation of art in different areas, the type of family they grow up with (educated and conversant family), their recognition of accomplishment of the local area artists and the commitment and affection of the art teachers. The hindering factors for the art learning process in social and cultural context are differences in religious beliefs and faiths, differences in cultural and social opinions from the Thai State, the location of the institutions remote areas, far away from managerial areas. The process of art learning is divided into theory learning in the forms of attending lectures, reading, taking exams, and assessment. In the practical stage, the learning process includes listening to and watching the demonstrations and instruction from the teachers, performing, getting feedbacks, and assessing results. It was found that the process of learning art through the learner-centered approach was more problematic in the primary and school levels than in the university level.

The problems found in the art learning process in social and cultural context of the southern Thai border in public educational institutions are that the Muslim parents relied on different standards of religious beliefs and principles in interpreting the central Thai and Buddhist art. These different criteria caused different levels of counter acts, and this brought about non-conclusive management in process of art learning and teaching. The bordering state status was not found as a problem to the learning process as long as the learning is locally focused and not centralized by the central government.

Most of the learners appreciated their local art and were proud and interested in learning about their indigenous art. They were willing to share and exchange the local talents among local people with different social and cultural backgrounds. People with different languages, religions and ways of living could share and learn from each other through art. In general the Thai Buddhist learners were found to be more open-minded to learn the cross cultural art than Thai Muslim art learners. It is recommended that art teachers should design the art learning process that helps learners maintain their identities and cultural belief.

Key words : process of arts learning, social and cultural context, Southern Thai border

บทนำ

กระบวนการเรียนรู้ถือเป็นสำคัญตามทฤษฎีการเรียนรู้ซึ่งหากขาดการเรียนรู้ที่ถูกต้องกับบริบททางสังคมและวัฒนธรรมแต่ละคนจะมีวิธีการมีแบบแผนหรือการจัดวางระบบตัวเองให้ได้มาซึ่งความรู้แตกต่างกัน อย่างไรก็ตาม การเรียนรู้ที่ย่อมมีปัจจัย มีเงื่อนไขเข้ามาเกี่ยวข้อง อันเป็นผลให้การเรียนรู้แตกต่างกัน การพัฒนาประเทศตามกระแสหลักของโลกตะวันตกที่ผ่านมา สังคมไทยได้รับผลกระทบหลายด้าน ด้านหนึ่งทำให้ผู้คนเห็นห่างจากธรรมชาติและศิลปกรรม ดังเช่น เกิดความขัดแย้งทางความเชื่อ อุดมการณ์ การเมือง แสดงออกมาในรูปการก่อการร้าย การเรียกร้องสิทธิและอำนาจต่อรอง นอกจากนี้การพัฒนาที่หวังผลสร้างชาตินิยม ความพยายามครอบงำเหนือกลุ่มหรือชาติพันธุ์ที่อ่อนแอกว่าก็สร้างปัญหาเช่นเดียวกัน การเข้ามามีอำนาจเหนือความรู้สึกนึกคิดและกำหนดให้ต้องมีวัฒนธรรมแบบเดียวกันทำให้เกิดความขัดแย้งแสดงออกในรูปแบบต่างๆ วัฒนธรรมไม่ได้แยกแยะระหว่างการเรียนรู้กับวิถีชีวิต กระบวนการเรียนรู้ที่เหมาะสมกับบุคคลและท้องถิ่นช่วยให้ชุมชนสามารถดำรงชีวิตอยู่ท่ามกลางการเปลี่ยนแปลงทั้งพึ่งตนเอง และพึ่งพาระหว่างกัน

ตามแผนพัฒนาการศึกษาแห่งชาติ พ.ศ. 2545 - 2559 [1] ได้เน้นการพัฒนาแบบองค์รวม ให้คนเป็นศูนย์กลางโดยหนึ่งในนโยบายที่สำคัญคือ การปฏิรูปการเรียนรู้เพื่อพัฒนาผู้เรียนตามธรรมชาติและเต็มตามศักยภาพ มียุทธศาสตร์คือการส่งเสริมกระบวนการเรียนรู้ให้ผู้เรียนมีส่วนร่วมในกิจกรรมการเรียนรู้มากที่สุด ท้นกับสังคมชาว ท้นกับวิทยาการที่เกิดขึ้นทั่วโลก รวมทั้งสาระความรู้ทางศิลปะ ดนตรี และกีฬา เพื่อพัฒนาคนอย่างสมดุลรอบด้าน มียุทธศาสตร์การพัฒนาคุณภาพและสังคมไทยสู่สังคมแห่งภูมิปัญญาและการเรียนรู้ ที่สามารถนำมาสร้างนวัตกรรมสำหรับใช้เป็นพลังขับเคลื่อนการพัฒนา สร้างความเข้มแข็งในสังคม และสามารถประสานความแตกต่างทางพหุลักษณะ ทั้งแง่จิตใจ ประวัติศาสตร์ เศรษฐกิจ และศิลปวัฒนธรรม การเรียนรู้ที่ขับเคลื่อนในสังคมนั้น ส่วนใหญ่เกิดขึ้นในสถานศึกษา นั่นคือสถานศึกษาต้องสร้างความเข้าใจทางวัฒนธรรม ผ่านกระบวนการเรียนรู้

ในหมู่นักเรียน นักศึกษา ดังในพระราชบัญญัติการศึกษาแห่งชาติ พ.ศ. 2542 ตามมาตรา 7 [2] ที่ว่า ในกระบวนการเรียนรู้ต้องส่งเสริมศาสนา ศิลปะ วัฒนธรรมของชาติ การกีฬา ภูมิปัญญา และความรู้อันเป็นสากล ตลอดจนการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ สิ่งแวดล้อม มีความสามารถในการประกอบอาชีพ รู้จักตนเอง มีความคิดสร้างสรรค์ ใฝ่รู้และเรียนรู้ด้วยตนเองอย่างต่อเนื่อง ด้านศิลปะมีกระบวนการเรียนรู้ที่แตกต่างจากศาสตร์อื่นๆ ที่เกี่ยวข้อง กับอารมณ์ความรู้สึกให้คุณค่าทั้งด้านร่างกายจิตใจและสร้างอาชีพ มีกระบวนการที่เกี่ยวข้องปัจเจก ประสบการณ์ สิ่งแวดล้อม เกี่ยวข้องกับบริบททางสังคมและวัฒนธรรม โดยเฉพาะสามจังหวัดชายแดนภาคใต้ ซึ่งแตกต่างจากภูมิภาคอื่นๆ และมีปัญหาความไม่สงบเกิดขึ้น

พื้นที่ชายแดนภาคใต้ตั้งอยู่ห่างไกลจากศูนย์กลางของรัฐ โดยเฉพาะในจังหวัดปัตตานี ยะลา และนราธิวาส คนส่วนใหญ่ นับถือศาสนาอิสลาม มีภาษา เครื่องแต่งกาย คติความเชื่อที่มีลักษณะพิเศษ มีความเป็นอยู่ตามแบบท้องถิ่นและมีความเป็นอยู่ร่วมกับชาวพุทธ ซึ่งต่างดำรงอัตลักษณ์ตนเองอย่างแข็งขัน พื้นที่นี้มีบริบทพิเศษที่ส่งผลกระทบต่อกระบวนการเรียนรู้ศิลปะ ดังนั้นการศึกษา สังคมและวัฒนธรรมโดยยึดพื้นที่นี้ย่อมมีจำเป็นในสถานการณ์ปัจจุบัน ด้วยเหตุปัจจัยมีความแตกต่างกันในแต่ละพื้นที่ วิธีแก้ปัญหาที่แตกต่างกัน สาเหตุของปัญหามีความลึกซึ้งแตกต่างกัน การแก้ปัญหาโดยนโยบายจากส่วนกลางจึงไม่ทั่วถึงหรือไม่ตรงกับสภาพปัญหา

กรณีสถานศึกษาของรัฐในสามจังหวัดชายแดนภาคใต้ ได้มีปัญหายุ่งยากเกี่ยวกับการเรียนรู้ศิลปะ ยิ่งเมื่อเกิดวิกฤตความไม่สงบชายแดนภาคใต้ตั้งแต่ ปี พ.ศ. 2547 เป็นต้นมา หน่วยราชการขาดความเชื่อมั่นความปลอดภัย บุคลากรสถานศึกษาไม่ไว้วางใจคนในชุมชนก่อให้เกิดปัญหาในการจัดการเรียนการสอนมากขึ้น สถานการณ์ความรุนแรงนั้น บางครั้งเกี่ยวข้องกับงานศิลปะ ดังกรณีการฆาตกรรมครูศิลปะที่จังหวัดนราธิวาส ศิลปะอาจกลายเป็นปมของความขัดแย้งทางวัฒนธรรม ดังที่ วรสุตา ขวัญสุวรรณ [3] พบว่า นักเรียนในสามจังหวัดชายแดนภาคใต้ไม่ค่อยให้ความร่วมมือจัดนิทรรศการภาพที่มีพระพุทธรูป ปฏิเสธการรับรูปคน การประดิษฐ์กระทง ไม่สามารถปฏิบัติกิจกรรมทางศิลปศึกษาบางอย่างได้ สนั่น วัฒนสิน [4] พบว่า นักเรียนไม่ชอบซึ่งในความงาม และเห็นคุณค่าของศิลปะพื้นบ้าน กิจกรรมการเรียนการสอน เช่น การวาดภาพสัตว์ 4 เท้าไม่สามารถกระทำได้นอกจากขัดหลักศาสนา ผู้สอนที่ไม่ยึดผู้เรียนเป็นหลักอาจสะสมจนสร้างชนวนขัดแย้ง นอกจากนี้ พบว่า ผลการสอบ O-NET ของปี พ.ศ. 2553 ในกลุ่มสาระศิลปะ มีระดับต่ำกว่าค่าเฉลี่ยของประเทศ เพียงร้อยละ 6.92 [5] ข้อมูลดังกล่าวพิจารณาได้ว่า สถานการณ์ความไม่สงบอาจเป็นปลายเหตุ ปัญหาที่เกิดขึ้นก่อนอาจมาจากการขยายตัวของอำนาจรัฐในการควบคุมพื้นที่และนโยบายการสร้างชาติให้มีวัฒนธรรมเดียวมาแต่อดีตนำมาซึ่งการต่อต้านรัฐ คนส่วนใหญ่ในชายแดนใต้ จึงถูกเบียดขับให้กลายเป็นคนชายขอบ คนด้อยอำนาจ ดังที่ สุรินทร์ พิศสุวรรณ [6] เห็นว่า "ทั้งที่คนชายแดนนี้มีอัตลักษณ์ของตนเอง จำเป็นอย่างไรต้องอยู่ตามกระแสหลัก ทุกท้องถิ่นมีศิลปะของตนเอง เมื่อใดที่กรมศิลปากรเข้ามาเกี่ยวข้องกับรูปแบบเดิมจะ

เปลี่ยนไปเพราะกรมศิลปากรเอารูปแบบศูนย์กลางจากกรุงเทพฯ ไปใช้ หมายความว่ารูปแบบต้องเป็นอย่างนั้นอย่างนี้ ของเก่าในพื้นที่มีมากมาย มีเสน่ห์แต่ถูกยึดเยียดไปจากส่วนกลาง" กล่าวคือรัฐพยายามสร้างความเป็นชาติผ่านสถานศึกษาทั่วประเทศ

พื้นที่ชายแดนภาคใต้มีบริบทสังคมและวัฒนธรรมแตกต่างจากภูมิภาคอื่น ส่งผลต่อกระบวนการเรียนรู้ศิลปะที่มีลักษณะเฉพาะ ภายใต้สถานการณ์และสังคมพหุวัฒนธรรมซึ่งมีมุสลิมจำนวนมาก ผู้วิจัยสนใจว่า ปัจจัยที่ส่งผลต่อกระบวนการเรียนรู้เป็นอย่างไร สภาพของกระบวนการเรียนรู้เป็นอย่างไร หากไม่มีการศึกษาอาจก่อให้เกิด ความแตกแยกมากขึ้น ความจำเป็นที่ต้องศึกษานอกจากจะช่วยปรับแนวทางการสอนแล้ว การเข้าถึงศิลปะจะช่วยเยียวยาจิตใจ เพิ่มคุณค่ากับชีวิตไม่ให้หันเหสู่หนทางผิดๆ และเข้าใจความแตกต่างทางวัฒนธรรม

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

- 1 เพื่อศึกษาปัจจัยที่ส่งเสริมและเป็นอุปสรรคต่อกระบวนการเรียนรู้ศิลปะ
- 2 เพื่อศึกษาสภาพการณ์ของกระบวนการเรียนรู้

วิธีดำเนินการวิจัย

พื้นที่ที่ศึกษา

การวิจัยครั้งนี้ผู้วิจัยไม่ขอระบุชื่อสถานศึกษาและผู้ให้สัมภาษณ์ เพื่อป้องกันผลกระทบที่อาจตามมา ระบุเพียงสถานศึกษาของรัฐในระดับมหาวิทยาลัย 2 แห่ง ระดับอาชีวศึกษา 1 แห่ง ระดับการศึกษาขั้นพื้นฐาน 2 แห่ง ในพื้นที่สามจังหวัดชายแดนภาคใต้ ระดับการศึกษาขั้นพื้นฐานนี้ตั้งอยู่ใกล้ชายแดนมาเลเซียไม่เกิน 5 กิโลเมตร โดยแห่งหนึ่งเน้นระดับมัธยมศึกษาตอนต้น ตั้งอยู่ในเขตชนบท อีกแห่งหนึ่งเน้นระดับมัธยมศึกษาตอนปลาย ตั้งอยู่ในเขตชุมชน การเข้าถึงข้อมูลจะเข้าถึงครู อาจารย์ศิลปะเป็นครั้งแรก ขอคำแนะนำ รวมถึงผู้เรียนที่จะให้ข้อมูลได้มาก

เทคนิคและเครื่องมือที่ใช้

การศึกษาครั้งนี้เป็นการเก็บข้อมูลเชิงคุณภาพ โดยใช้เทคนิคการสังเกตแบบไม่มีส่วนร่วม การสัมภาษณ์เชิงลึกกับทุกสถานศึกษา และการจัดสัมภาษณ์กลุ่มบางสถานศึกษาที่ลงสนาม

การเลือกผู้ให้ข้อมูล

การเลือกกลุ่มเป้าหมายหรือผู้ให้ข้อมูลหลักแต่ละแห่ง ได้แก่ นักเรียน นักศึกษาที่กำลังเรียนด้านศิลปะอยู่ในสถานศึกษาดังกล่าว ใช้วิธีสุ่มแบบเจาะจง (Purposive samples) โดยเน้นผู้ที่จะให้ข้อมูลได้มากที่สุด การศึกษานี้เน้นกระบวนการเรียนรู้ของกลุ่มนักเรียน นักศึกษาเป็นสำคัญ

ทุกแห่งมีการสัมภาษณ์นักเรียน นักศึกษา ซึ่งเป็นชาวไทยพุทธ 1-2 คน ชาวมุสลิม 2 คน จัดสัมภาษณ์กลุ่มกับนักศึกษามหาวิทยาลัย 1 แห่ง เป็นชาวไทยพุทธ 3 คน มุสลิม 4 คน ในโรงเรียน 1 แห่งเป็นไทยพุทธ 3 คน มุสลิม 4 คน นอกจากนี้มี

การสัมภาษณ์ผู้สอนศิลปะแต่ละ 1-2 คน นักวิชาการท้องถิ่น 2 คน ผู้บริหารการศึกษาระดับเขต 1 คน ผู้นำทางศาสนา 3 คน

การวิเคราะห์ข้อมูล

การศึกษาครั้งนี้ใช้วิเคราะห์เชิงเนื้อหาและตีความจากข้อมูลที่ได้จากคำพูดสัมภาษณ์ของกลุ่มเป้าหมาย โดยเน้นผลการศึกษาข้อมูลแต่ละแห่ง จากนั้นนำมาสรุปและอภิปรายผล

ผลการวิจัย

ปัจจัยที่ส่งผลต่อกระบวนการเรียนรู้

ปัจจัยที่ส่งผลต่อกระบวนการเรียนรู้ศิลปะแยกเป็นปัจจัยที่สนับสนุนและเป็นอุปสรรค ปัจจัยที่สนับสนุนกระบวนการเรียนรู้ศิลปะ มีดังนี้

1. **ความรักในศิลปะ** คนที่มีความรัก ความชอบ ความสนใจศิลปะจะหาโอกาสเรียนรู้พัฒนาตนเอง ซึ่งเกิดขึ้นหลายสาเหตุ ได้แก่ 1) ความรักศิลปะที่เกิดขึ้นโดยธรรมชาติ ผู้เรียนเหล่านี้สนใจและรักศิลปะตั้งแต่เด็ก เกี่ยวข้องกับลักษณะบุคคล หลายคนรู้สึกว่าตนเองอ่อนไหวเมื่อเห็นสิ่งสวยงาม บ้างมีปฏิกิริยาตอบสนองทันที เช่น หยิบดินสอขึ้นมาวาด ดูภาพนั้นบ่อยครั้ง ในพื้นที่ชายแดนภาคใต้มีคนรักศิลปะโดยธรรมชาติจำนวนมากแต่ถูกกีดกันด้วยกรอบศาสนา 2) ความรักศิลปะที่เกิดจากการปลูกฝัง ผู้เรียนเหล่านี้มีได้สนใจศิลปะตั้งแต่กำเนิดแต่เป็นเพราะสิ่งแวดล้อมปลูกฝัง เช่น เกิดในครอบครัวที่ทำงานศิลปะ บ้านอยู่ใกล้แหล่งผลิตศิลปะ โรงเรียนสร้างบรรยากาศให้ศิลปะเป็นวิชาที่น่าเรียน เช่น ตกแต่งสวน มีผลงานศิลปะประดับรอบโรงเรียน จึงใฝ่ใจอยากเรียนรู้อยากสัมผัส สัมผัสกับงานวันทำให้รักในงานศิลปะ 3) ความรักศิลปะที่เกิดจากความท้าทาย ผู้เรียนกลุ่มนี้มักตั้งความหวังที่รางวัล การได้รับการยกย่อง จึงนำตนเองสู่วงการศิลปะ ทำความพยายามของตนเอง โดยมีแรงดลใจจากเพื่อนที่รับรางวัลแล้วหรือครูเชิญชวนให้แข่งขัน การฝึกฝนใช้เวลาไม่น้อยตามศักยภาพแต่เงื่อนไขนี้ทำให้คนที่ไม่เคยชอบ ไม่คุ้นเคยเกิดความรักศิลปะซึ่งพบมากในระดับการศึกษาขั้นพื้นฐาน

2. **ความถนัดทางศิลปะ** เป็นปัจจัยเสริมให้เกิดการเรียนรู้เพื่อเดินตามความถนัดของตนเอง ในพื้นที่ชายแดนภาคใต้ผู้มีความสามารถทางศิลปะมีจำนวนมากแต่ได้รับการพัฒนาน้อย โดยเฉพาะในระดับการศึกษาขั้นพื้นฐานคนที่มีความถนัดทางศิลปะส่วนใหญ่มีสติปัญญาสูงและมีความสามารถด้านอื่นด้วย เช่น ภาษา คณิตศาสตร์ คนเหล่านี้มีความรักในศิลปะบ้างแล้ว แต่เมื่อฝึกฝนชำนาญสามารถวาดภาพได้อย่างรวดเร็วและคล่องแคล่ว ผู้เรียนมุสลิมในชายแดนภาคใต้แม้เชื่อว่า ศิลปะเป็นพรที่พระเจ้าประทานให้ แต่ส่วนใหญ่เห็นว่าหากมีพรสวรรค์แต่ไม่แสวงหาก็กไม่สามารพัฒนาตนเอง โดยส่วนใหญ่ผู้เรียนในระดับอุดมศึกษาหรืออาชีวศึกษาจะให้ความสำคัญในพรแสวงมากกว่าพรสวรรค์ จึงเข้าศึกษาต่อด้านศิลปะแม้มีพื้นฐานที่ดีบ้างแล้ว

3. **ประสบการณ์และการรับรู้ศิลปะนอกพื้นที่ชายแดนภาคใต้** เป็นปัจจัยให้เกิดการเรียนรู้เพิ่มขึ้น ด้วยวิธีการต่างๆ ได้แก่ 1) การเดินทางไปทัศนศึกษา การจัดทัศนศึกษานอกพื้นที่ส่วนใหญ่มีอยู่ในระดับอุดมศึกษา และอาชีวศึกษาที่ศึกษาศิลปะโดยเฉพาะระดับการศึกษาขั้นพื้นฐานมักจัดร่วมกับสาขาวิชาอื่น เช่น สังคมศึกษา

การเดินทางทัศนศึกษาออกไปพื้นที่ ส่งเสริมให้ผู้เรียนมีโลกทัศน์กว้าง กระตุ้นให้เกิดความสงสัย เปรียบเทียบ และตั้งคำถาม เพราะพบเห็น สิ่งแปลกใหม่ โดยเฉพาะชายแดนภาคใต้ที่ต้องเรียนหลักสูตรแกนกลาง จำเป็นต้องหาประสบการณ์จริง เข้าถึงพื้นที่ที่จะเข้าใจและซาบซึ้ง

2) การประกวดผลงานและร่วมแสดงผลงานศิลปะนอกพื้นที่ ผู้เรียน ที่ส่งผลงานประกวดหรือแสดงผลงานร่วมกับสถาบันในภูมิภาคอื่นๆ เห็นคนทำงานศิลปะในที่อื่นจะช่วยเพิ่มพูนการเรียนรู้และประเมิน ความสามารถของตนเอง

4. ความเสียสละของผู้สอน กระบวนการเรียนรู้ที่ให้ผู้ สอนต้องอดทน อดกลั้น ระมัดระวังในการถ่ายทอดวิชาพร้อมกับ พัฒนาตนเอง กล่าวคือต้องเสียสละ อย่างน้อย 2 ประการ ได้แก่ 1) ความเสียสละเพื่ออยู่ในพื้นที่ชายแดน ความเป็นครูคือผู้เสียสละทั้ง กายและใจ ท่ามกลางความเสี่ยงภัยอันตราย หลายคนมีภูมิลาเนา อยู่ในจังหวัดอื่น เข้ามาบรรจุเป็นครูศิลปะด้วยความรักในอาชีพและ ต้องการพัฒนาศิลปะในพื้นที่ชายแดน บางคนวิตกกังวลเมื่อย้ายมา อยู่ใหม่ เมื่ออยู่ยากกลับผูกพันจนลืมหืมตา บางคนมีภูมิลาเนาเดิม ในพื้นที่ชายแดนภาคใต้ มีช่องทางทำงานนอกพื้นที่ แต่ก็รักท้องถิ่น ตนต้องการพัฒนาการศึกษาไม่ให้เกิดค่า 2) ความเสียสละเพื่อศึกษา วิถีคนในชุมชน ชาวมุสลิมพื้นที่ชายแดนภาคใต้ในอดีตส่วนใหญ่ ไม่นิยมอาชีพครูศิลปะ สร้างโอกาสให้ผู้สอนจากภูมิภาคอื่นเข้ามา แม้มีชาวไทยพุทธอยู่ในพื้นที่แต่บางครั้งไม่สามารถสอบบรรจุ รับราชการได้ การเข้ามาปฏิบัติหน้าที่สอนศิลปะของครูซึ่งเป็น คนต่างสังคมและวัฒนธรรมจำเป็นต้องเรียนรู้ สร้างความเข้าใจ วิถีความเชื่อ ข้อห้าม และข้อปฏิบัติหรือในชุมชน บางคนปรับตัว ไม่ได้ดั่งใจย้ายออกไป ผู้สอนส่วนใหญ่มองหลักสูตรศิลปะที่สัมพันธ์ กับวัฒนธรรมชุมชน

5. การเห็นแบบอย่างผู้ประสบผลสำเร็จในงานศิลปะใน พื้นที่ แบบอย่างผู้ประสบผลสำเร็จมีหลายลักษณะ ปัจจัยเหล่านี้ หากปรากฏอยู่ในพื้นที่จำนวนมาก คนในชุมชนพบเห็นมาช้านานก็ จะกระตุ้นให้เด็กเยาวชนสนใจในแขนงศิลปะ และผู้ปกครองส่งเสริม ให้เรียนศิลปะมากขึ้น แบบอย่างดังกล่าว ได้แก่ ผู้ทำงานศิลปะ อย่างมั่นคงเป็นที่ประจักษ์ มีรายได้แน่นอน เช่น ช่างราชการ ช่างเขียนจะเป็นแรงผลักดันให้ผู้รักในศิลปะอยู่แล้วตัดสินใจเดิน สูเส้นทางศิลปะ ไม่ว่าจะเป็นการศึกษาต่อหรืออบรมหลักสูตรระยะสั้น 2) การเห็นแบบอย่างผู้ได้รับรางวัลและการยกย่องแล้วต้องการเลียนแบบ ผู้ปกครองมักชื่นชมความสามารถของบุตรหลานเพื่อนบ้านที่ได้ รางวัล ทำให้เกิดความกระตือรือร้น ขวนขวายหาความรู้และเพิ่มทักษะ คนเหล่านี้อาจไม่นัดด้านศิลปะ แต่ทะเยอทะยานไม่ว่าการอ่าน หนังสือศึกษาด้วยตนเอง ติดตามสื่อสารานุกรมจนได้รับรางวัล

6. สภาพครอบครัวที่มีการศึกษาดีและมีความคิด ก้าวหน้า ครอบครัวมีส่วนผลักดันให้เกิดกระบวนการเรียนรู้ศิลปะ สำหรับครอบครัวไทยพุทธไม่ค่อยมีเงื่อนไข แต่จะมีมากกับ ครอบครัวมุสลิม กล่าวคือครอบครัวที่มีการศึกษาดีซึ่งอาจเป็นคนใด คนหนึ่งในครอบครัวจะสนับสนุนให้บุตรหลานเรียนรู้อาชีพมากกว่า ครอบครัวที่ไร้การศึกษาหรือการศึกษาต่ำ ผู้ปกครองเหล่านี้ส่วนใหญ่ มีเงินเดือนประจำ ทำงานภาครัฐ สำเร็จการศึกษาตามหลักสูตรของรัฐ เคยอยู่ในเมืองใหญ่ เห็นความสำเร็จและความก้าวหน้าของผู้สำเร็จ ศิลปะ ทำให้มองโลกกว้าง เคารพเหตุผล และเปิดใจรับวัฒนธรรม อื่นโดยง่ายจึงไม่กีดกันความต้องการศึกษาเรียนรู้ด้านศิลปะ

7. ความร่วมมือด้วยที่จากแหล่งเรียนรู้ในชุมชน กระบวนการเรียนรู้ศิลปะในพื้นที่ชายแดน จำเป็นต้องได้รับความเห็นชอบและความร่วมมือจากคนในชุมชน การเข้ามามีส่วนร่วม ในกิจกรรมต่างๆ เช่น การเชิญปราชญ์ชาวบ้าน ช่างฝีมือบาติก กรงนก ฯลฯ มาสอนพิเศษหรือสาธิตแก่ผู้เรียน บางครั้งนำผู้เรียน เยี่ยมชมแหล่งเรียนรู้ท้องถิ่น อย่างไรก็ตามสิ่งที่เกื้อหนุนให้ศูนย์ เป็นแหล่งที่สร้างบทบาทอย่างสมบูรณ์คือ ปฏิสัมพันธ์ระหว่างครู อาจารย์กับคนในชุมชน ผู้สอนต้องปรับตัวให้เข้ากับวิถีชุมชน ร่วม กิจกรรมต่าง ๆ

8. การดูอินเทอร์เน็ตและโทรทัศน์ รายการศิลปะทาง โทรทัศน์และอินเทอร์เน็ต ช่วยให้ผู้เรียนมีประสบการณ์ทางอ้อม และเพิ่มโลกทัศน์ให้กว้างขวาง โดยเฉพาะชายแดนภาคใต้ที่ห่าง ไกลจากศูนย์กลางอำนาจ การศึกษาจากสื่อสาธารณะช่วยให้เห็น แบบอย่างศิลปะทั่วโลก เห็นวิถีชีวิต การทำงานในพื้นที่อื่นๆ ที่จะ กระตุ้นให้พัฒนาตนเองได้เรียนรู้และเท่าทันการเปลี่ยนแปลงของ สังคม

ปัจจัยที่อุปสรรคต่อกระบวนการเรียนรู้ศิลปะในสถานศึกษา มีดังนี้

หากเปรียบเทียบกระบวนการเรียนรู้ศิลปะในพื้นที่ ชายแดนใต้ โดยเฉพาะสามจังหวัดชายแดนภาคใต้กับภูมิภาคอื่น ๆ มีอุปสรรคต่อการเรียนรู้ค่อนข้างมาก ดังนี้

1. ความเชื่อและความศรัทธาทางศาสนาที่แตกต่างกัน ในพื้นที่ชายแดนภาคใต้ส่วนใหญ่นับถือศาสนาอิสลาม เมื่อมีบุตร หลานศึกษาเรียนรู้ด้านศิลปะ มักมีผู้ปกครองอ้างหลักศาสนาเสมอ แม้เด็กเรียนนักศึกษาซึ่งสนใจศิลปะแล้วมีเป้าหมายว่าเรียนเพื่อ รู้มีใช้เพื่อปฏิบัติธรรมหรือบูชา แต่กระนั้นก็ตีผู้ปกครองมักกังวล อุปสรรคเช่นนี้เกิดขึ้นจากบุคคลหลายกลุ่ม ได้แก่ 1) ผู้ที่เคยศึกษา จากปอเนาะหรือโรงเรียนสอนศาสนา โรงเรียนเหล่านั้นเน้นการเรียน วิชาเกี่ยวกับอิสลาม การเรียนรู้วัฒนธรรมอื่นๆ มีน้อย การเปิดใจ ยอมรับกับความเปลี่ยนแปลง ความทันสมัยมีน้อยกว่าโรงเรียนสามัญ การเรียนศาสนาบางครั้งแฝงด้วยแนวคิด อุดมการณ์ของผู้สอน มากกว่าทบทวนอย่างแท้จริง กลายเป็นศาสนาที่เคร่งครัดสุดโต่ง 2) โต๊ะอิหม่าม โต๊ะครู คนเหล่านี้แม้มิใช่ผู้เรียนศิลปะโดยตรง แต่มีบทบาทเป็นที่ยอมรับเชื่อฟังของคนในชุมชน แต่ละคนมีพื้นฐาน ความรู้ ความคิดแตกต่างกัน สำเร็จต่างสำนัก ต่างสถาบัน จึงมัก ปลุกฝังความคิดในทางที่ตนรับรู้มาและต้องการให้เป็น แม้มีบัญญัติ คัมภีร์กุรอานกล่าวถึง แต่บางข้อพยายามตีความเพื่อรักษาประโยชน์ ของกลุ่ม 3) ผู้ปกครองหรือชาวบ้านมุสลิมทั่วไปที่ตีความหลัก ศาสนากันเอง เช่น ห้ามมิให้บุตรหลานวาดภาพคนหรือหน้าภาพวาด เข้าบ้าน ห้ามมิให้ทัศนศึกษาศาสนสถานที่ยังคงประกอบพิธีกรรม ซึ่งบางข้อมิได้กล่าวไว้ หรือกล่าวในบทบัญญัติแต่คลุมเครือไม่ ชัดเจน 4) ผู้ต่อต้านรัฐไทย มีคนจำนวนไม่น้อยที่ใช้ศาสนาเป็น เครื่องต่อรองและต่อต้านรัฐไทย ยอมรับและเชื่อมั่นคนที่มีความ ศาสนาเดียวกัน ไม่ยอมรับและต่อต้านรัฐที่มีคนส่วนใหญ่นับถือศาสนาอื่น ตามความรู้สึกของมุสลิมในพื้นที่ชายแดนคำว่าคนไทยคือคนที่ นับถือศาสนาพุทธ ดังนั้นพวกเขาจึงไม่ใช้คนไทย การจัดการ ศึกษาหรือกิจกรรมใดจากหน่วยรัฐจึงมักถูกปฏิเสธ ในบางท้องถิ่น ผู้ปกครองห้ามมิให้นำหนังสือภาษาไทยเข้าบ้าน จึงเป็นอุปสรรค ต่อการเรียนรู้ศิลปะของบุตรหลาน เช่น ทำการบ้าน อ่านหนังสือ ซึ่งกระทำเฉพาะ ในสถานศึกษาเท่านั้น

2. ความคิดเห็นทางสังคมและวัฒนธรรมที่แตกต่างจาก
รัฐไทย ความคิดเห็นทางสังคมและวัฒนธรรมที่แตกต่างจากรัฐไทย
ก่อให้เกิดวิกฤตในพื้นที่ชายแดนภาคใต้ สถานศึกษาซึ่งอยู่ห่างไกล
จดชายแดนส่งผลให้การพัฒนามีน้อย ยิ่งเมื่อเกิดเหตุการณ์ความ
ไม่สงบ ก็ยิ่งส่งผลกระทบมากกว่าเดิม ในลักษณะต่างๆ ซึ่งได้แก่
1) การดำเนินกิจกรรมการเรียนการสอนมีข้อจำกัดมากขึ้น ในอดีต
ผู้สอนพาผู้เรียนเยี่ยมชมแหล่งศิลปะท้องถิ่นหรือวาดภาพนอก
สถานที่ หลังจากมีเหตุการณ์ความไม่สงบไม่สามารถกระทำอย่าง
อิสระและเปิดเผยได้ ผู้สอนซึ่งเป็นข้าราชการเกรงถูกทำร้าย
ผู้ปกครองไทยพุทธไม่อนุญาตให้บุตรหลานทัศนศึกษาในสาม
จังหวัด ศิลปิน อาจารย์พิเศษปฏิเสธเดินทางมายังพื้นที่ สถาน
ศึกษาจังหวัดอื่นๆ ไม่กล้ามาเยี่ยมชมดังแต่ก่อน จึงขาดโอกาส
แลกเปลี่ยนเรียนรู้ จัดกิจกรรมร่วมกัน นอกจากนี้ผู้เรียนและผู้สอน
ต้องกลับที่พักก่อนค่ำ งดเว้นกิจกรรมกลางคืน ปฏิบัติการศิลปะ
จำกัดด้วยบุคคล เวลา และสถานที่ 2) ขาดบุคลากรทางการศึกษา
โดยเฉพาะระดับการศึกษาขั้นพื้นฐาน การสอบบรรจุตำแหน่งส่วนใหญ่
จัดในส่วนกลาง คนที่เก่งเลือกพื้นที่เจริญ ปลอดภัยกว่า คนที่
ไม่มีทางเลือกแล้วจึงบรรจุในสามจังหวัดชายแดน หากเข้ามารับ
ตำแหน่งส่วนใหญ่รับขยายไปที่อื่น ครูศิลปะเปลี่ยนแปลงอยู่เสมอ
บางคนลาเพิ่มพูนความรู้แต่กลับเรียนสาขาอื่น ประกอบกับครู
ศิลปะต้องช่วยเหลือกิจกรรมของโรงเรียนเกือบทุกเรื่อง ส่งผลต่อ
ประสิทธิภาพของผู้เรียน 3) เศรษฐกิจซบเซา นายทุนใหญ่ไม่กล้า
ลงทุน ผู้ประกอบการล้มเลิกกิจการ เนื่องจากนักท่องเที่ยวมีน้อย
ความเจริญหยุดชะงัก การขยายผลิตภัณฑ์ด้านศิลปะมีน้อยลง
ช่างฝีมือเคลื่อนย้ายไปที่อื่น จึงขาดแบบอย่างของผู้ประกอบอาชีพ
ศิลปะที่โน้มนำให้สนใจเรียนศิลปะ ขาดผู้อุปถัมภ์ในโครงการต่างๆ
ด้านศิลปะ ขาดรายได้พิเศษ บางคนสามารถผลิตของที่ระลึกออก
จำหน่ายหรือรับจ้างวาดภาพเหมือนตามสถานที่ท่องเที่ยวๆ เมื่อ
ประสบปัญหานี้จึงไม่เหตุจูงใจให้เรียนรู้อัตถิยะเพื่อการนี้

3. การตั้งอยู่ที่ห่างไกลจากศูนย์กลางรัฐชาติ หากยึด
กรุงเทพฯ เป็นศูนย์กลางอำนาจและการจัดการศึกษา กล่าวได้ว่า
พื้นที่สามจังหวัดชายแดนตั้งอยู่ห่างไกลที่สุด สภาพภูมิศาสตร์
ที่มีอุปสรรค ได้แก่ 1) การเดินทางหาความรู้เพื่อพัฒนาตนเอง
และเรียนรู้ตัวอย่างผู้ประกอบการอาชีพศิลปะซึ่งมีมากในส่วนกลาง
มีความยากลำบาก ระยะทางไกล และเสียค่าใช้จ่ายมาก มีอุปสรรค
ต่อการจัดทัศนศึกษา การส่งนักศึกษาฝึกงาน การไปห้องสมุดที่
ทันสมัยเมื่อมีโอกาสน้อยความรู้จึงคับแคบผู้เรียนต้องเดินทางไปหา
ความรู้มากกว่าความรู้จะไหลเข้ามา การอยู่ห่างไกลติดชายแดนมี
ภาพลักษณ์ของพื้นที่เสี่ยง ถูกละเลยต่อการพัฒนาคุณภาพการศึกษา
ผู้เรียนไม่อาจพึ่งพาความรู้จากท้องถิ่นเพราะหลักสูตรศิลปะ
หรือหนังสือไม่ได้สร้างภายใต้ทรัพยากรที่มีอยู่ในท้องถิ่น
2) การใช้สื่อวัสดุอุปกรณ์ หนังสือตำราศิลปะบางเรื่อง เครื่องมือ
บางชนิดไม่มีจำหน่ายในพื้นที่ชายแดนภาคใต้ ขาดผู้แทนจำหน่าย
จากส่วนกลาง อย่างไรก็ตาม ปัญหานี้เกิดขึ้นกับนักศึกษาระดับอุดมศึกษา
ที่ต้องการสร้างงานที่มีคุณภาพซึ่งบางครั้งจัดหาได้เฉพาะเมืองใหญ่
แต่ส่วนใหญ่สั่งซื้อจากกรุงเทพฯ ต้องเสียเวลารอคอย นอกจากนี้
สื่อเทคโนโลยีบางชนิดต้องการช่างผู้เชี่ยวชาญจากกรุงเทพฯ หาก
ชำรุดเสียหายต้องส่งเข้ากรุงเทพฯ ความคล่องตัว ความรวดเร็วใน
การแก้ไขจึงมีน้อย

สภาพการณ์ของกระบวนการเรียนรู้
กระบวนการเรียนรู้ศิลปะในสถานศึกษามีความแตกต่าง
ด้านทฤษฎีและปฏิบัติ ดังนี้

สภาพการณ์กระบวนการเรียนรู้ด้านทฤษฎี

1. การฟังบรรยายจากผู้สอน การเรียนรู้ศิลปะจะใช้วิธีฟัง
มากกว่าอ่านโดยเฉพาะนักศึกษามุสลิม ทั้งนี้เพราะพื้นฐานภาษาไทย
ทั้งภาษาพูดและภาษาเขียนมีน้อย คนส่วนใหญ่พูดภาษามลายูท้องถิ่น
หากอ่านหนังสือหรือคู่มือ มีปัญหาคำศัพท์ การแยกประโยค
การอ่านอาจตีความหมายผิดพลาด ดังนั้นหากผู้สอนมอบหมาย
ให้อ่านหนังสือ ตำรา เพื่อจับสาระความรู้จะมีประสิทธิภาพน้อยกว่า
การฟัง การเล่าเรื่อง การบรรยายหรือพรรณนาจากผู้สอน การฟัง
และ ดูภาพจากโทรทัศน์และคอมพิวเตอร์จะให้ผลมากกว่าการอ่าน
หนังสือ และตำรา

2. การอ่าน ผู้ที่ชอบการอ่านส่วนใหญ่เป็นผู้ที่มีคะแนน
ศิลปะสูงซึ่งมีจำนวนน้อย และมักเป็นผู้ที่เก่ง มีคะแนนสูงในวิชาอื่น ๆ ด้วย
อย่างไรก็ตามการอ่านของผู้เรียนมักตั้งอยู่บนเงื่อนไขของ
การสอบ การถูกบังคับเท่านั้น

3. การสอบ ผู้เรียนได้รับการทดสอบความรู้แบบปรนัย
และอัตนัย ในระดับอุดมศึกษา การทดสอบในระดับการศึกษา
ขั้นพื้นฐานจะเน้นปรนัยมากกว่าอัตนัย ในระดับอุดมศึกษา
การทดสอบจะเป็นอัตนัยแนวสังเคราะห์ความรู้ อย่างไรก็ตามไม่ว่า
การสอบระดับใดช่วยเพิ่มพูนความรู้ด้านพุทธิปัญญา แต่ผู้เรียน
มักเห็นว่าการสอบเป็นเพียง ธรรมเนียมการเรียนของแต่ละหลักสูตร
มากกว่าเห็นการสอบเป็นเครื่องมือช่วยประเมินตนเองเพื่อคนที่
คะแนนต่ำจะพัฒนานตนเองสูงขึ้น

4. การประเมินผล ผู้เรียนถูกประเมินผลการเรียนโดย
ผู้สอนตั้งเกณฑ์ไว้ก่อน หากคะแนนผู้เรียนตกอยู่ในช่วงใดจะได้คะแนน
ตามลำดับขั้นนั้น หากผู้สอนอธิบายความรู้ด้านทฤษฎี กลุ่มผู้เรียน
ไทยพุทธและมุสลิม มีผลการเรียนไม่แตกต่างกัน ความแตกต่าง
ทางศาสนาและวัฒนธรรมไม่ส่งผลต่อความรู้ด้านทฤษฎี

สภาพการณ์กระบวนการเรียนรู้ด้านปฏิบัติ

1. ฟังจากผู้สอน การฟังเพื่อปฏิบัติแตกต่างจากการฟัง
เพื่อรู้ การฟังเพื่อปฏิบัติเกี่ยวกับการลงมือกระทำด้วยตนเอง
ผู้เรียนส่วนใหญ่ให้ความสนใจฟังเพื่อปฏิบัติมากกว่าทฤษฎีการฟัง
มี 2 ลักษณะคือ ฟังเพื่อปฏิบัติตามขั้นตอนอย่างถูกต้องและฟังเพื่อ
รู้เงื่อนไขคำสั่งของผู้สอน การฟังเพื่อปฏิบัติมีความสำคัญเพราะ
ผู้เรียนส่วนใหญ่มีความคิด ความเชื่อ มุมมองว่าศิลปะเป็นวิชา
ปฏิบัติมิใช่ทฤษฎี ครูที่เข้าใจเจตนารมณ์ของผู้เรียนจะเน้นการสอน
ภาคปฏิบัติมากกว่าทฤษฎีและเชื่อว่าหากปฏิบัติได้จะรู้ทฤษฎีตามมา
การฟังเพื่อปฏิบัติบางครั้งผู้สอนจะนำผลงานที่สำเร็จแล้วมาวิจารณ์
อย่างอิสระหรือยึดแนววิจารณ์ของนักวิจารณ์ชาวตะวันตก ขึ้นมาจุด
ที่หน้าชื่นชมและที่ควรปรับปรุง

2. การสาธิต ผู้เรียนสังเกตวิธีทำงานศิลปะของผู้สอน
ทั้งอย่างตั้งใจและไม่ตั้งใจ ในระดับการศึกษาขั้นพื้นฐาน ผู้เรียนต้อง
สังเกตอย่างตั้งใจโดยผู้สอนบังคับให้ดูการสาธิตในห้องเรียน ผู้เรียน
มักต่อรอให้สาธิตอย่างช้า ในระดับอุดมศึกษานอกจากการสาธิต
ในห้องเรียนยังชี้แนะให้ศึกษาวิธีการทำงานศิลปะของคนอื่นจากสื่อ
ต่างๆ การดูการสาธิตอย่างสม่ำเสมอทั้งตั้งใจและไม่ตั้งใจนั้นทำให้

จดจำและซับซ้อนวิธีการโดยปริยาย ศิลปินหรือผู้ทำงานศิลปะจากสื่อมีสถานะเป็นผู้สารถีอย่างไม่จงใจ

3. การปฏิบัติหลังจากการสารถี ผู้เรียนจะปฏิบัติตามผู้สอนเพียงระยะแรกๆ หลังจากนั้นเปลี่ยนความคิดเป็นของตนเองในระดับขั้นที่สูงขึ้นการปฏิบัติตามผู้สอนจะลดน้อยลง ระดับอุดมศึกษาการสร้างสรรคศิลปะตามความคิดของตนมีมากกว่าระดับการศึกษาขั้นพื้นฐาน แต่กระนั้นในพื้นที่ชายแดนใต้มีประเด็นที่เกี่ยวกับการต่อรองค่อนข้างมากโดยเฉพาะมุสลิม ดังนี้

1) ผู้สอนเป็นชาวพุทธ ผู้เรียนอาจไม่เห็นด้วยหรือปฏิบัติตาม หากเห็นว่าขัดกับหลักศาสนา หรือจารีตประเพณี เช่น การวาดโบสถ์ใกล้มัสยิด การปั้นรูปคน ผู้เรียนมุสลิมอาจต่อรองขอปั้นรูปอื่นที่เป็นทรงเรขาคณิต

2) ผู้สอนเป็นชาวมุสลิม ผู้เรียนมุสลิมจะปฏิบัติตามอย่างไร้ปัญหา แต่มีผลต่อผู้เรียนชาวพุทธซึ่งเป็นกลุ่มน้อย ผู้เรียนมุสลิมสื่อสารเป็นภาษามลายู และอาจชักถามผู้สอนมุสลิมเป็นภาษามลายู ในบางสถานการณ์ชาวพุทธรู้สึกว่ากำลังถูกนิรโทษ แต่ไม่กล้าต่อรองให้พูดภาษาไทย วิชาภาษณ์วิจารณ์ในหมู่ไทยพุทธด้วยกันเท่านั้น

3) การจัดกิจกรรมการเรียนของผู้สอน เช่น แบ่งกลุ่มทำงานศิลปะ ส่วนใหญ่จะคละเคาะระหว่างไทยพุทธกับมุสลิม อย่างไรก็ตามไทยพุทธไม่อาจต่อรองกับสมาชิกในกลุ่ม หากส่วนใหญ่เป็นมุสลิม ต้องยอมตามมติของกลุ่มใหญ่ ผู้เรียนไทยพุทธมักเลือกที่จะอยู่ร่วมกัน กิจกรรมที่ผู้เรียนชอบจึงต้องเป็นกิจกรรมที่ไม่ถูกบังคับ

แม้วัฒนธรรมต่างกันผู้เรียนก็พร้อมจะแลกเปลี่ยนเรียนรู้ศิลปะระหว่างกัน คนที่มีศาสนา ภาษา วิถีชีวิตต่างกันสามารถเรียนรู้เพื่อสร้างความเข้าใจได้ โดยใช้ศิลปะเป็นสื่อกลาง อย่างไรก็ตามผู้เรียนชาวพุทธจะเปิดใจเรียนรู้ศิลปะของวัฒนธรรมอื่นๆ ได้มากกว่าไทยมุสลิม ทั้งนี้ผู้สอนต้องสร้างกระบวนการเรียนรู้โดยให้แต่ละคนยังคงรักษา อัตลักษณ์ของตนมากๆ พร้อมกับเรียนรู้อัตลักษณ์คนอื่น

4. การวิจารณ์ ผู้เรียนจะได้รับการวิจารณ์จากผู้สอนและผู้ร่วมเรียน ในลักษณะต่างคนต่างแลกเปลี่ยนกันวิจารณ์ตามความรู้สึกมากกว่ายึดหลักการ แต่ส่วนใหญ่ครูไม่ยึดหลักว่าผลงานดีดีกว่าผลงานใด ยอมรับในการแสดงออกของแต่ละคน การวิจารณ์ยึดถือตามเกณฑ์และทิศทางที่ตั้งไว้ โดยเฉพาะการเขียนภาพเหมือนที่มีแบบแผนค่อนข้างแน่ชัด การวิจารณ์ศิลปะปรากฏอยู่มากในระดับอุดมศึกษา ไม่ว่าระดับใดผู้เรียนยอมรับการวิจารณ์ของผู้สอนมากกว่าคนอื่น ผู้เรียนคงถือแบบอย่างของผู้สอนเป็นสำคัญ สภาพแวดล้อมที่ไม่อำนวยต่อความก้าวหน้าด้านศิลปะทำให้ครูเป็นศูนย์กลางของการเรียนรู้

5 การประเมินผล ผู้สอนยึดตามวัตถุประสงค์แต่ละวิชาและตามเกณฑ์ที่ตั้งไว้ ประเมินจากความก้าวหน้าแต่ละคนมากกว่าเปรียบเทียบกับคนที่มีความสามารถมากกว่า แต่บางครั้งก็ใช้มาตรฐานของผู้ที่มีความสามารถมากที่สุดของชั้น เพื่อให้เกิดการแข่งขัน โดยแยกออกได้ดังนี้

1) ประเมินจากการพัฒนาตนเอง จากการเปลี่ยนแปลงด้านทักษะฝีมือของผู้เรียนเป็นรายคน เช่น จากการวาดรูปสัตว์มีสัดส่วนเรียนรู้บทนี้แล้วมีสัดส่วนถูกต้องมากขึ้นจากที่เขียนบ้านบิดเบี้ยว เมื่อเรียนกฎทัศนียภาพแล้วเขียนบ้านดีขึ้น หรือมีความคิดเทคนิควิธี เนื้อหารูปแบบใหม่ ๆ เพิ่มขึ้นจากเดิม

2) ประเมินจากการเปรียบเทียบกับผู้อื่น บางครั้งผู้สอนจำเป็นต้องหาแบบอย่างที่ดีที่สุดของห้อง กล่าวชื่นชมและเสริมแรงกลุ่มที่ด้อยกว่าจะพัฒนาตนเองเพื่อให้เทียบเท่าคนที่ยกขึ้นเป็นตัวอย่าง อย่างไรก็ตามวิธีนี้ไม่ปรากฏในระดับการศึกษาขั้นพื้นฐานหรือผู้ที่เลือกศิลปะเป็นวิชาเพิ่มเติมมากนัก เพราะส่วนใหญ่เรียนเพื่อคลายเครียดมากกว่าการแข่งขัน

3) ประเมินจากเกณฑ์ ผู้สอนพิจารณาผลการเรียนจากเกณฑ์ที่ตั้งไว้เป็นข้อๆ เช่น ความสนใจ ความสะอาด ความคิดสร้างสรรค์ ฯลฯ จากคุณภาพของงาน แต่ให้ความสำคัญกับผลงานมากกว่ากระบวนการแสดงออก สภาพนี้เป็นเพราะครูมีเวลาสอนน้อย ผู้สอนไม่มีเวลาให้นั่งปรึกษาแก่ผู้เรียนมากนัก เพราะรีบกลับบ้านให้ทันเวลาค่ำมืด ยกเว้นสถานศึกษาที่มีหอพักภายใน จึงขาดการติดตามผลต่อเนื่อง ผลงานเท่านั้นที่เป็นตัวชี้วัดให้คะแนน

กระบวนการเรียนศิลปะทั้งระดับอุดมศึกษาและการศึกษาระดับขั้นพื้นฐาน บทบาทของครูยังมีความสำคัญ การยึดผู้เรียนเป็นศูนย์กลาง (Childs center) ยังคงมีปัญหาสำหรับพื้นที่สามจังหวัดชายแดนภาคใต้ โดยเฉพาะระดับการศึกษาขั้นพื้นฐานจะมีปัญหามากกว่าระดับอุดมศึกษา เพราะสภาพแวดล้อมไม่เอื้ออำนวย ผู้เรียนไม่สามารถศึกษาค้นคว้าได้อย่างอิสระและคล่องตัวด้วยกเว้นทางอินเทอร์เน็ตอย่างไรก็ตามการพึ่งพาความรู้จากภายนอกยังเป็นอุปสรรค

สรุปและอภิปรายผล

ปัจจัยที่ส่งเสริมให้เกิดกระบวนการเรียนรู้ ได้แก่ ความรักในงานศิลปะ ความถนัดทางศิลปะ ความเสียสละของผู้สอน ประสบการณ์และการรับรู้ศิลปะจากภายนอก อย่างไรก็ตามด้านประสบการณ์และการรับรู้รอบพื้นที่ รวมถึงความเสียสละของผู้สอนชายแดนภาคใต้ ดูเหมือนเรียกร้องให้เกิดขึ้นมากกว่าแห่งอื่น เพราะในพื้นที่มีแหล่งเรียนรู้ศิลปะไม่มากนัก ประกอบกับความเสียงอันตรายจากสถานการณ์ความไม่สงบ จึงพบว่าผู้เรียนต้องการให้ส่งเสริมด้านทัศนศึกษานอกพื้นที่ เพราะจะเพิ่มพูนความรู้มากกว่าเดิม หน้าที่สำคัญของผู้สอนคือหาแหล่งเรียนรู้ที่สอดคล้องกับความต้องการของผู้เรียน กล่าวคือ การเรียนรู้ควรมุ่งกระตุ้นจากแรงจูงใจภายในพลังภายในจะทำให้ได้รับประสบการณ์อย่างไมรู้ตัว อันเป็นพื้นฐานของการศึกษา สอดคล้องกับความเห็นของฟิลิดา ซัลมอน [7] ที่ว่า การเรียนรู้ด้วยประสบการณ์เป็นรูปแบบสำคัญของการศึกษา และควรนำมாதแทนการสอนแบบเดิมที่มีผู้สอนเป็นศูนย์กลาง รูปแบบเช่นนี้ต้องสร้างเป้าหมายและกระตือรือร้นในตนเอง สอดคล้องกับสันติ คุณประเสริฐ [8] ที่เห็นว่า การทัศนศึกษาดูงานให้ถือเป็นส่วนหนึ่งของการเรียนการสอนให้ผู้เรียนรู้จักประสบการณ์จริงนอกห้องเรียน รักการเรียนจากแหล่งข้อมูลจริงและเกิดนิสัยการเรียนรู้อย่างต่อเนื่อง สำหรับความรักในศิลปะสัมพันธ์กับความถนัด เช่นเดียวกับปัญหาใกล้กับสิ่งที่ได้เกิดก่อน อย่างไรก็ตามไม่ว่าความรักและความถนัดถือเป็นสิ่งที่มีคุณค่าในตัวเอง หากผู้เรียนได้รับการปลูกฝังให้รักในงานศิลปะย่อมเปิดทางให้พัฒนาความสามารถของตนเองและแสวงหาประสบการณ์จากภายนอกยิ่งขึ้น สอดคล้องกับผลการวิจัยของชัยวัฒน์ ผดุงพงษ์ [9] ที่พบว่า นักเรียนไทยมุสลิมมีความสามารถแสดงลักษณะพิเศษบางอย่าง

เช่น วาดภาพการแต่งกายของมุสลิม บางคนแสดงออกได้มาก บางคนได้น้อย ความแตกต่างขึ้นกับพื้นฐานการเรียนรู้ ประสบการณ์ และสภาพแวดล้อมที่กระตุ้นความสามารถให้แสดงออก และสอดคล้องกับถุญญา ทิพรัตน์ [10] ที่ศึกษาเรื่องการจัดการเรียนการสอน ศิลปะศึกษา โดยใช้ภูมิปัญญาท้องถิ่น ในจังหวัดสงขลา ซึ่งพบว่า ควรเน้นให้ผู้เรียนเกิดความรัก ซาบซึ้งและเห็นคุณค่าแท้จริงมากกว่า ให้ครบบตามหลักสูตรเท่านั้น ผู้เรียนที่มีความถนัดทางศิลปะจะเสริมให้เกิดกระบวนการเรียนรู้มากกว่าผู้ที่ไม่มีความถนัด ผู้เรียนสนใจ ศิลปะที่ถนัดด้วยแล้วนำไปสู่การพัฒนาตนเองหรือเข้าศึกษาต่อ วิชาชีพศิลปะ ความเสียสละของครูผู้สอนแม้เป็นคุณลักษณะของคน เป็นครูทั่วไป แต่กระนั้นก็ตีในพื้นทวิกฤต ผู้สอนศิลปะต้องเสียสละ มากกว่าภูมิภาคอื่น ปัจจัยความเสียสละของครูเป็นปัจจัยสนับสนุน ให้เกิดกระบวนการเรียนรู้ อย่างน้อยคือการเสียสละเพื่อเรียนรู้ใหม่ ๆ และปรับตัวกับวัฒนธรรมที่แตกต่าง สอดคล้องกับงานวิจัยของชาลี ไตรจันทร์ และคณะ [11] ที่พบว่า สมรรถนะเชิงพฤติกรรมของ บุคลากรภาครัฐที่เหมาะสมกับการปฏิบัติงานในพื้นที่ 3 จังหวัด ชายแดนภาคใต้ มี 3 ด้านคือ ด้านจริยธรรม การเข้าถึงประชาชน การให้บริการที่ดี มนุษยสัมพันธ์ และการเข้าใจในข้อแตกต่างทาง วัฒนธรรม

ผลสรุปพบว่า สภาพครอบครัวที่มีการศึกษาดี และมีความคิดก้าวหน้า จะเป็นปัจจัยที่ส่งเสริมให้เกิดกระบวนการเรียนรู้ในพื้นที่สอดคล้องกับงานวิจัยของถาวร เล็งเอียด [12] ที่พบว่า ผู้ปกครองในสามจังหวัดชายแดนภาคใต้ ที่มีระดับการศึกษาสูงขึ้น มากเท่าใดจะส่งผลให้ผู้ปกครองเอาใจใส่ต่อการเรียนทำให้มี พฤติกรรมการเรียนที่ดี สะท้อนให้เห็นว่าครอบครัวที่มีการศึกษาดี ไม่ปิดกั้นการศึกษาของบุตรหลาน ผู้ปกครองในสามจังหวัดโดยเฉลี่ย มีการศึกษาต่ำและไม่เข้าศึกษาตามระบบของรัฐไม่เห็นความสำคัญ ของการเรียนด้านศิลปะนัก เนื่องจากสภาพแวดล้อมของชุมชนมี วัฒนธรรมแบบจารีต เครื่องศาสนา ยกเว้นผู้ปกครองที่มีการศึกษาสูง ครอบครัวที่มีการศึกษาดีจะเปิดใจกว้าง อย่างไรก็ตามบางครอบครัว มีการศึกษาต่ำแต่ก็มีความคิดก้าวหน้าทันสมัย โดยการเรียนรู้จาก สื่อต่างๆ ครอบครัวที่มีลักษณะเช่นนี้จะเพิ่มศักยภาพของบุตรหลาน ที่เรียนได้มาก เมื่อบุตรหลานเรียนศิลปะ จะวิพากษ์ด้วยเหตุผล มากกว่างมงาย ใ้รับผิดชอบต่อการเรียน นอกจากนี้จากผลการ เรียนรู้จะเกิดขึ้นได้ ยังขึ้นกับความร่วมมือด้วยดีจากแหล่งเรียนรู้ ในชุมชน ผลสรุปนี้อธิบายได้ว่า สังคมและวัฒนธรรมชายแดน ภาคใต้ มีลักษณะเฉพาะ ชาวมุสลิมบางคนไม่วางใจกับการศึกษา โรงเรียนรัฐบาล จึงจำเป็นที่สถานศึกษาต้องทำความเข้าใจกับ แหล่งเรียนรู้ต่างๆ ในชุมชน สอดคล้องกับผลการศึกษาของจิรวัฒน์ พิระสัน [13] ที่พบว่า การปรับเปลี่ยนให้กระบวนการเรียนรู้ใน มหาวิทยาลัยกับชุมชนมีปฏิสัมพันธ์กัน จำเป็นต้องอาศัยองค์ความรู้ ที่จะช่วยให้เข้าใจกระบวนการเรียนรู้ที่ถูกสร้างในระบบ มหาวิทยาลัย กระบวนการเรียนรู้ที่ดำรงอยู่ในชุมชน กล่าวคือ การขอความร่วมมือของสถานศึกษาจากแหล่งเรียนรู้ทางศิลปะใน ชุมชน ต้องอาศัยพื้นฐานการสร้างปฏิสัมพันธ์ที่ดีมาก่อน การเรียนรู้ ศิลปะที่มีชุมชนเข้ามามีส่วนร่วม จะทำให้ผู้เรียนรักในงานศิลปะ มากขึ้นเพราะผูกพันกับคนในชุมชนด้วยแล้ว ดังที่ศศิธร วิศพันธุ์ [14] พบว่า การนำภูมิปัญญาเรื่องหัตถกรรมกรรณกเขาขาวที่จะนะ จังหวัดสงขลาเข้าสู่สาระการเรียนรู้ท้องถิ่น จะทำให้ผู้เรียนมีความรู้

เพิ่มขึ้นและรู้สึกภาคภูมิใจในภูมิปัญญาท้องถิ่นตนเอง

นอกจากปัจจัยที่สนับสนุนแล้ว ยังมีปัจจัยที่เป็นอุปสรรค ต่อกระบวนการเรียนรู้ คือ ความเชื่อและความศรัทธาทางศาสนาที่ แตกต่างกัน ดังที่นิธิ เอียวศรีวงศ์ [15] ได้แสดงความคิดเห็นที่เห็น ว่า พื้นที่ชายแดนได้รับผลกระทบจากการเปลี่ยนแปลงของโลกสมัย ใหม่ซึ่งต้องปรับตัว ขณะเดียวกันความทันสมัยก็นำมาสู่การตีความ ศาสนาอิสลาม จากแหล่งอื่นๆ โดยเฉพาะตะวันออกกลาง ที่ครั้งหนึ่ง ไม่เคยมีอิทธิพลสูงมากในดินแดนแถบนี้ การปฏิบัติศาสนกิจ เป็นสิ่งดี แต่บางเรื่องมีการตีความด้วยตนเองหรือสืบทอดคิดจากรุ่น สู่รุ่น ทำให้เกิดความเชื่อ ความศรัทธาแตกต่างกันมากมาย ซึ่งบางครั้ง อหิมาหรือผู้ถ่ายทอดนั้นก็เข้าใจผิด ทั้งนี้พิจารณาได้จากผู้นำศาสนา แต่ละจังหวัดที่ให้ความเห็นแตกต่างกัน ดังที่กอดาช เจ๊ะตะ [16] เห็นว่า ผู้สอนศาสนาแต่ละคนจบต่างสถาบันและตีความเรื่องเดียวกัน แต่ไม่ตรงกัน ความเห็นนี้มีบางประเด็นที่เชื่ออย่างผิดๆ ทำให้ ผู้เรียนมุสลิมไม่กล้าเข้าไปยังศาสนสถานอื่นๆ ไกลรูปเคารพ ทั้งๆ ที่ ไม่ปรากฏอยู่ในหลักหะรอม สอดคล้องกับความเห็นของไพศาล ไชยราม [17] ที่กล่าวว่า นักเรียนมุสลิมเกือบครึ่งหนึ่งในโรงเรียน ประถมศึกษาในสามจังหวัดชายแดนภาคใต้ เห็นว่า การปั้นรูปคน เป็นสิ่งต้องห้าม ส่วนครูก็มีความเห็นไม่สอดคล้อง ส่วนหนึ่งเห็นว่า การทำรูปคนอาจนำไปสู่การเคารพ ส่วนหนึ่งเห็นว่า เป็นการปฏิบัติ เพื่อการเรียนรู้เท่านั้น ไม่ใช่จุดประสงค์อื่น จึงอาจให้นักเรียน ปฏิบัติได้ ความแตกต่างนี้สะท้อนว่าครูศิลปะมุสลิมเองมีพื้นฐาน การอบรมสั่งสอนด้านศาสนาที่แตกต่างกันด้วย

ปัจจัยที่ถือว่าเป็นอุปสรรคอย่างยิ่งในปัจจุบันคือ ความคิดเห็นทางสังคมและวัฒนธรรมของคนในพื้นที่ที่แตกต่างจาก รัฐไทย อันก่อให้เกิดสถานการณ์ความไม่สงบในสามจังหวัดชายแดน ภาคใต้ซึ่งไม่เพียงคนในพื้นที่เท่านั้น คนในจังหวัดชายแดนใต้ ยังได้รับผลกระทบด้วย บุคลากรทางการศึกษาขอย้ายออกนอกพื้นที่ สอดคล้องกับรายงานของอัมพร พงษ์กั้งสนนท์ [18] ที่พบว่า ในช่วง รัฐบาลมีนโยบายให้ครูย้ายออกนอกพื้นที่ มีครูนอกพื้นที่ขอย้ายออก ร้อยละ 70 แม้รัฐจะเปิดให้มีการจ้างครูอัตราจ้างเข้ามาแทน แต่ความรู้และประสบการณ์ของครูอัตราจ้างมีไม่มาก ส่งผลกระทบ ต่อคุณภาพการศึกษาด้านศิลปะของพื้นที่ ในพื้นที่ห่างไกลจาก ศูนย์กลางรัฐและเสี่ยงอันตราย นักวิชาการ ศิลปินไม่กล้าเข้าสู่พื้นที่ เสี่ยงอันตราย สอดคล้องกับการศึกษาของธิดารัตน์ นาคบุตร [19] ที่กล่าวว่า การจัดโครงการหรือกิจกรรมที่เชิญ ศิลปินมาบรรยาย เป็นเรื่องยาก จำเป็นต้องหาวิทยากร กระบวนการในการนำองค์ ความรู้ของศิลปินไปสู่พื้นที่ห่างไกลเหล่านั้น เพื่อให้บริการเรียนรู้ อย่างทั่วถึงการตั้งอยู่ในพื้นที่ชายขอบห่างไกลจากศูนย์กลางรัฐชาติ เป็นเหตุเพียงพอแล้วที่จะทำให้การเรียนศิลปะไม่ได้รับการเหลียว แลเท่าที่ควร ขาดครูที่มีความสามารถ การพัฒนาฝีมือไม่ทั่วถึง แต่การเป็นพื้นที่ไม่สงบจะยิ่งทำให้สภาพการณ์การเรียนตกต่ำลงอีก ซึ่งพิจารณาได้ว่า เป็นเพราะประวัติศาสตร์ที่ยังคงฝังลึกของคนใน พื้นที่ การถูกกดทับด้วยวัฒนธรรมแห่งอำนาจมายาวนาน คนเหล่านี้ ต้องการดำรงรักษาวัฒนธรรมตนเองและต่อรองกับกระแสรัฐที่ ไม่ใช่มุสลิม สอดคล้องกับงานวิจัยของสวัสดิ์ อโณทัย [20] ซึ่งพบว่า สาเหตุหลักของความขัดแย้งมาจาก 2 ปัจจัย คือ ปัจจัยภายใน และปัจจัยภายนอก ปัจจัยภายในเกิดจากความยึดมั่นในความมี

อัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์และศาสนาของความเป็นมุสลิมที่ปลูกฝังมานาน การใช้มาตรฐานการศึกษาครอบคลุมพื้นที่ที่มีลักษณะพิเศษจึงไม่เหมาะสม ส่วนปัจจัยภายนอก คือ การขาดโอกาสเข้าถึงตลาดแรงงาน กล่าวคือ ผู้เรียนศิลปะในพื้นที่ชายแดน โดยเฉพาะมุสลิมจะถูกตัดโอกาสเข้าถึงแหล่งงานใหญ่เพราะพื้นฐานการเรียนรู้ที่แตกต่างจากมาตรฐานทั่วไป นักศึกษาในสถานศึกษาต่างๆ ที่มาจากสามจังหวัดชายแดนภาคใต้ มักมีพื้นฐานจากโรงเรียนเอกชนสอนศาสนาอิสลามซึ่งเรียนวิชาด้านศิลปะน้อย

สภาพการณ์ของกระบวนการเรียนรู้ศิลปะสรุปได้ว่าส่วนใหญ่ใช้วิธีเข้าถึงความรู้โดยการฟังมากกว่าอ่าน หากผู้สอนมอบหมายให้อ่านจะเข้าใจได้ยากกว่าที่ผู้สอนบรรยาย ทั้งด้านทฤษฎีและปฏิบัติวิชาด้านทฤษฎีที่ได้ผลคือการฟังประกอบภาพ ทั้งนี้อภิปรายได้ว่า ประการแรก เป็นเพราะผู้เรียนเป็นมุสลิมที่ฟังและพูดภาษามลายูถิ่นหรือยาวีเป็นหลัก ผู้เรียนมีพื้นฐานจากโรงเรียนสอนศาสนาที่ไม่เข้มงวดกับภาษาไทยการอ่านภาษาไทยจึงค่อนข้างมีปัญหา ประการที่สอง เนื้อหาในหนังสือตำรามักสวนทางกับความเชื่อในท้องถิ่นสอดคล้องกับผลสัมฤทธิ์การเรียนรู้ศิลปะจึงต่ำกว่าค่านิยมภาคอื่นๆ ผลวิจัยนี้สอดคล้องกับผลการวิจัยของถาวร เสงี่ยม [12] ที่พบว่า นักเรียนในจังหวัดชายแดนภาคใต้ใช้ภาษายาวีเมื่ออยู่บ้าน ความสามารถในการใช้ภาษาไทยจึงลดลงเมื่อต้องมาโรงเรียนจำเป็นต้องใช้ภาษาไทยในการเรียนทำให้มีปัญหา โดยเฉพาะเมื่อต้องอ่านจับใจความและเขียน ส่งผลกระทบต่อการสอบและการประเมินผลเช่นกัน ข้อสอบอัตนัยซึ่งต้องเขียนมีปัญหาในการสะกดคำ การเขียนคำผิด เมื่ออ่านไม่ได้ก็เขียนไม่ได้ เมื่อศึกษาระดับสูงขึ้นมีผลสัมฤทธิ์ด้านความเข้าใจในการอ่านอยู่ในระดับต่ำ นักศึกษาที่เลือกศิลปะส่วนใหญ่จะหลีกเลี่ยงวิชาหรือเนื้อหาทางทฤษฎี ดังนั้นครูศิลปะจะต้องจัดการวิชาศิลปะให้มีผลทางปฏิบัติมากกว่าทฤษฎี ผู้สอนศิลปะส่วนใหญ่เห็นด้วยว่าหากปฏิบัติได้แล้ว เห็นขั้นตอนแล้ว ทฤษฎีจะกลั่นกรองออกมาเองสอดคล้องกับแนวคิดของบลูม ที่นักวิชาการสมัยใหม่พยายามปรับใช้โดยพบว่า กระบวนการเรียนรู้ทางพุทธิปัญญา จากขั้นจำ เข้าใจ นำไปใช้วิเคราะห์ สังเคราะห์ และประเมินค่า ควรเปลี่ยนเป็นจำ เข้าใจ ประยุกต์ใช้ วิเคราะห์ ประเมินค่า และคิดสร้างสรรค์ [21] กล่าวคือ เมื่อนักศึกษาปฏิบัติการศิลปะแล้วจะสามารถตรวจสอบและประเมินค่า เช่น รู้ผลว่าวิธีใดดีกว่ากัน นำไปสู่ทางเลือกในการสร้างสรรค์สิ่งใหม่

กระบวนการเรียนรู้ศิลปะด้านปฏิบัติ ผู้เรียนใช้วิธีการฟังดูการสาธิต จากนั้นปฏิบัติตาม หากผู้สอนเป็นไทยพุทธและवादสิ่งที่ขัดกับหลักศาสนาจะต่อรองไปवादภพอื่น ส่วนผู้สอนที่เป็นมุสลิมไม่มีข้อกังวลนัก แต่สร้างความอึดอัดใจให้กับผู้เรียนไทยพุทธ หากผู้สอนใช้ภาษามลายูถิ่นในการสื่อสารกับผู้เรียนมุสลิมด้วยกัน การปฏิบัติงานกลุ่มต้องได้รับความเห็นชอบจากสมาชิกซึ่งส่วนใหญ่เป็นมุสลิม การปฏิบัติตามส่งผลต่อการเพิ่มพูนความรู้เมื่อทดลองทำด้วยตนเอง ลองผิดลองถูก การแก้ปัญหาด้วยตนเอง พร้อมฟังคำวิพากษ์วิจารณ์จากผู้สอนและคนรอบข้าง สอดคล้องกับทฤษฎีระบบของวัตดูประสงคทางการศึกษา ด้านทักษะพิสัย [22] ที่ว่าความสามารถในการปฏิบัติซึ่งเป็นการแสดงออกทางกาย ต้องมี

ขั้นตอนการลงมือทำตามแบบ เพื่อให้เข้ากับชนิดของงานและทำกระบวนการของงานนั้นได้ถูกต้อง และยอมรับคำแนะนำภายหลังการอธิบายของผู้สอน

อย่างไรก็ตามการวิจารณ์ศิลปะเป็นเรื่องละเอียดอ่อนสำหรับพื้นที่ชายแดนภาคใต้ การที่ผู้เรียนยอมรับการวิจารณ์สะท้อนให้เห็นว่า มีใจเปิดกว้างที่จะรับฟังแต่จะปรับปรุงอย่างไรขึ้นกับความเคร่งครัดน้อยในศาสนาอิสลาม สิ่งสำคัญนักวิจารณ์ศิลปะครู อาจารย์ต้องใจกว้างยอมรับความเห็นของผู้เรียน แม้ต่างจากตนสอดคล้องกับความเห็นขององอาจ นัยพัฒน์ [23] ที่ว่า การบริหารจัดการศึกษาภายใต้แนวคิดตามกระบวนการแบบตีความ ควรลักษณะยืดหยุ่นปรับเปลี่ยนได้ตามความเหมาะสม ความเป็นจริงที่เกิดขึ้นในสังคมและตรงกับความต้องการของผู้เรียน ชุมชน และสังคม นอกจากนี้จะอุปถัมภ์ เจริญสอเพาะ [24] ศิลปินและนักวิชาการในพื้นที่ชายแดนภาคใต้ยังเห็นว่าภาวะวิเคราะห์ผลงานศิลปะจะประเมินผลจากการหยั่งรู้ ความรู้สึก ความสมบูรณ์ของเทคนิค และรูปแบบที่มีลักษณะเฉพาะตัวของผู้สร้างสรรค์ รวมถึงการแก้ปัญหา และความคิดที่นำมาสร้างเป็นรูปร่างสมบูรณ์ในการแสดงออก ลักษณะนี้แสดงให้เห็นว่า การวิจารณ์และประเมินผลงานนั้นจะมีความชอบธรรมหากใช้บริบททางสังคม และวัฒนธรรมชายแดนภาคใต้เป็นหลักมิใช่จากส่วนกลาง ผู้สอนส่วนใหญ่เข้าใจในสถานการณ์จึงพยายามประเมินผู้เรียนจากความก้าวหน้า การพัฒนาตนเองหรือตามเกณฑ์มากกว่าเปรียบเทียบกับผู้อื่น วิธีนี้จะทำให้ผู้เรียนภูมิใจในตนเอง แตกต่างจากสาขาอื่นที่มักประเมินเป็นกลุ่ม ดังที่องอาจ นัยพัฒน์ [23] เห็นว่า ในระดับอุดมศึกษามักเป็นแบบอิงกลุ่มที่เน้นการแข่งขันระหว่างผู้เรียนมากกว่าอิงเกณฑ์ที่พัฒนาการเรียนรู้ของแต่ละคน การประเมินแบบกลุ่มทำให้ผู้เรียนมีความรู้ความสามารถต่ำรวมทั้งสูญเสียความเชื่อมั่นและความภาคภูมิใจที่สามารถเรียนรู้ได้

การประเมินผลงานจากผู้สอนจะเป็นตัวชี้วัดผลสำเร็จในงานศิลปะได้มาก เนื่องจากผู้เรียนจะยึดครู-อาจารย์เป็นหลัก สภาพแวดล้อมไม่เอื้ออำนวยให้มีการศึกษาค้นคว้าด้วยตนเอง ประกอบกับการรู้หนังสือภาษาไทยมีน้อย ดังนั้นผู้สอนจะเป็นผู้ชี้แนะสิ่งต่างๆ ได้ดีกว่าคนอื่น การวิจารณ์ การวัดและประเมินผลงานไม่เพียงวัดผลสำเร็จ แต่เป็นการให้ข้อเสนอ ปรับปรุง การต่อยอดสู่การสร้างสรรคหลังจากที่มีทักษะชำนาญเพียงพอแล้ว กระบวนการเรียนรู้ที่ผ่านขั้นตอนดูการสาธิตและปฏิบัติตามนี้สอดคล้องกับทฤษฎีของแอร์โรว์ ที่ว่าการเรียนการสอนเพื่อให้เกิดทักษะขั้นแรกคือ ขั้นที่ให้ผู้เรียนสังเกตการกระทำที่ต้องการให้ผู้เรียนทำได้ ขั้นลงมือกระทำตามคำสั่ง ให้ผู้เรียนลงมือกระทำจนรู้ขั้นตอนและชำนาญ และสอดรับกับทฤษฎีของแอร์โรว์ [25] ที่ว่า การเรียนการสอนทักษะปฏิบัติควรเริ่มจากขั้นสาธิตให้ผู้เรียนเห็นการกระทำโดยภาพรวม ให้ผู้เรียนลงมือปฏิบัติทักษะย่อย จากนั้นผู้สอนเสนอแนะเทคนิควิธี การให้เชื่อมโยงทักษะย่อยๆ จนสมบูรณ์ อย่างไรก็ตามกระบวนการเรียนรู้ในระดับอุดมศึกษา แม้เน้นให้ศึกษาค้นคว้าด้วยตนเอง แต่ก็สร้างปัญหาให้กับผู้เรียนเนื่องจากแหล่งเรียนรู้ด้านศิลปะมีน้อยและผู้สอนไม่กล้าชี้แนะออกนอกสถานศึกษา ทางออกคือการค้นคว้าจากอินเทอร์เน็ต ซึ่งสามารถเปิดโลกทัศน์กว้างไกล และกระชับความสัมพันธ์ระหว่างสถานศึกษากับชุมชนอย่างต่อเนื่อง

การส่งเสริมการเรียนรู้ที่เน้นผู้เรียนเป็นศูนย์กลางและการเรียนรู้ด้วยตนเองอาจไม่ได้ผลมากนักหากแหล่งเรียนรู้ในชุมชนยังไม่ได้พัฒนาเรียนรู้ โดยเปรียบเทียบจากผลการศึกษาของรุ่งฟ้า กิตติยานันต์ [26] ที่พบว่า กระบวนการเรียนรู้ด้วยตนเองของนิสิตมหาวิทยาลัยบูรพาที่มีรูปแบบการเรียนรู้ คือการกำหนดเป้าหมายในการเรียนรู้ วางแผนทำงานและแก้ปัญหา มีการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ ประเมินตนเอง เห็นคุณค่าและประโยชน์ของสิ่งที่เรียน และนำไปประยุกต์ใช้ สำหรับมหาวิทยาลัยในพื้นที่ชายแดนกระบวนเหล่านี้มีข้อจำกัด โดยเฉพาะการประยุกต์ใช้ เพราะสภาพแวดล้อมไม่เอื้ออำนวย

จากการศึกษากระบวนการเรียนรู้ศิลปะในพื้นที่ชายแดนภาคใต้ยังสะท้อนให้เห็นว่าบริบททางสังคมและวัฒนธรรมมีผลกระทบต่อความรู้สึกนึกคิดของผู้คน ในสถานศึกษาจะเป็นพื้นที่แบ่งรับแบ่งสู้ระหว่างสองวัฒนธรรม ระหว่างรัฐกับท้องถิ่น แม้พหุนิยมของผู้เรียนอาจมีความต่างด้านภาษา ประเพณี หรือภูมิปัญญา แต่ไม่มีความแตกต่างชัดเจนเท่ากับเรื่องศาสนา ศาสนาเป็นร่มใหญ่ที่ก่อเกิดวัฒนธรรมย่อยมากมาย ดังนั้นการต่อรองและช่วงชิงความหมายมักเกิดขึ้นกับคนในวัฒนธรรมอิสลามและพุทธ โดยเฉพาะเมื่อชาวพุทธ คือภาพลักษณ์ของรัฐไทย รัฐไทยคือภาพตัวแทนที่ปฏิบัติการณ์อยู่ในโรงเรียน วิทยาลัย มหาวิทยาลัย หรือหน่วยงานกรมกองต่างๆ ในชายแดนภาคใต้ ชาวพุทธในพื้นที่ชายแดนภาคใต้มีน้อยกว่าชาวมุสลิม ขณะที่ชาวมุสลิมในชายแดนภาคใต้มีน้อยกว่าชาวพุทธทั่วประเทศ สภาพนี้ทำให้แต่ละวัฒนธรรมพยายามหาจุดยืนของตนเอง การต่อต้านและต่อรองหลักสูตร รวมทั้งรายวิชาต่างๆ ก็ยังเห็นชัดเจนขึ้น วิชาด้านศิลปะเป็นอีกแขนงหนึ่งในสายตาของมุสลิมบางกลุ่มที่มองว่ารัฐใช้อำนาจจัดการอย่างเบ็ดเสร็จ บางแห่งจึงต่อต้านต่อรองโดยการผิดหลักศาสนา อย่างไรก็ตามสิ่งที่ค้นพบคือ การอ้างอิงศาสนาอิสลามมีความแตกต่างกัน ผู้ปกครองนักเรียนนักศึกษาใช้หลักศาสนาตีความหมายงานศิลปะแตกต่างกัน ทำให้ขาดเอกภาพในการจัดการความรู้ด้านศิลปะโดยรวม

ข้อเสนอแนะ

1. ควรมีการศึกษารูปแบบหรือกิจกรรมศิลปะปฏิบัติที่พึงประสงค์ และรูปแบบศิลปะที่เสริมสร้างการเรียนรู้ข้ามวัฒนธรรม โดยให้ชุมชนเข้ามามีส่วนร่วม เพื่อให้การจัดกระบวนการเรียนรู้สอดคล้องกับความต้องการของท้องถิ่น
2. ควรมีการศึกษาเชิงเปรียบเทียบสัมฤทธิ์ผลทางการเรียนศิลปะ ระหว่างชาวไทยพุทธและชาวไทยมุสลิมทั้งในระดับสถานศึกษาและระดับชุมชน เพื่อสะท้อนว่าภายใต้เหตุการณ์ความไม่สงบในชายแดนส่งผลต่อคนสองกลุ่มอย่างไร

ข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย

1. ควรสร้างความเข้าใจเกี่ยวกับศาสนาอย่างถูกต้องจากการตีความหมายศิลปะของผู้ปกครองและผู้เรียนมุสลิมที่ต่างกัน ส่งผลให้กระบวนการเรียนรู้ และการปฏิบัติงานศิลปะแตกต่างกันด้วย ทำให้ขาดเอกภาพ นักเรียน นักศึกษา ผู้ทำงานศิลปะเกิดความสับสน รวมถึงการวางแผนเมื่อดำเนินกิจกรรมทางศิลปะระหว่างคนต่างวัฒนธรรม จึงควรมีคณะกรรมการเฉพาะที่สรุปเป็นเอกฉันท์

2. ความอุดมสมบูรณ์ทั้งธรรมชาติและวัฒนธรรม ทำให้ชายแดนภาคใต้มีศักยภาพในการเติบโตด้วยตนเอง รัฐควรพัฒนาพื้นที่ ส่งเสริมคุณภาพการศึกษา โดยเพิ่มงบประมาณ แสวงหาบุคลากรที่มีความรู้และคุณธรรม ส่งเสริมการลงทุนภาคอุตสาหกรรม และการท่องเที่ยวที่จะช่วยให้เกิดการจ้างงาน ขับเคลื่อนคนในพื้นที่เห็นความสำคัญของศิลปะ สร้างแรงจูงใจใฝ่รู้ใฝ่เรียน การทำกิจกรรมศิลปะยังช่วยลดปัญหายาเสพติด ลดโอกาสถูกชักชวนกระทำความผิดก่อให้เกิดความปรองดองและสันติสุข

3. ควรให้อำนาจแก่คนในพื้นที่ในการจัดการเรียนรู้ศิลปะของตนเอง การให้อำนาจไม่ใช่การคิดสร้างหลักสูตรแยกเป็นอิสระจากส่วนกลาง แต่ควรให้คนในพื้นที่ชายแดนเข้าร่วมพิจารณาในการวางหลักสูตรส่วนกลาง พิจารณาความเหมาะสมที่สอดคล้องกับบริบทสังคมบางแห่ง เช่น เพิ่มเนื้อหาศิลปะอิสลาม การจัดการเรียนรู้โดยคนท้องถิ่น ทำให้ผู้เรียนได้รับประโยชน์ทั้งองค์ความรู้ การผ่อนคลายและความสุขกับการปฏิบัติงานเพราะไม่กังวลกับการทำผิดศาสนา

เอกสารอ้างอิง

- [1] แผนพัฒนาการศึกษาแห่งชาติ พ.ศ. 2545-2559. (2545). กรุงเทพฯ: สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ.
- [2] พระราชบัญญัติการศึกษาแห่งชาติ พ.ศ. 2542. (2549). กรุงเทพฯ: สำนักงานเลขาธิการสภาการศึกษา
- [3] วรสุตา ขวัญสุวรรณ. (2539). สภาพและปัญหาการสอนศิลปะศึกษา ของครูศิลปศึกษา ในโรงเรียนประถมศึกษาจังหวัดชายแดนภาคใต้. วิทยานิพนธ์ครุศาสตรมหาบัณฑิต. กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- [4] สน วัฒนสิน. (2544). ปัญหาการจัดการเรียนการสอน โดยใช้ภูมิปัญญาท้องถิ่นใน โรงเรียนมัธยมศึกษา สังกัดกรมสามัญศึกษา ในสามจังหวัดชายแดนภาคใต้. วิทยานิพนธ์ครุศาสตรมหาบัณฑิต. กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- [5] รุ่ง แก้วแดง. (2555, 28 กุมภาพันธ์). การศึกษาชายแดนใต้ เรื่องใหญ่ที่ “รอมว. ศึกษาธิการ” ลืม. มติชน. 6.
- [6] สุรินทร์ พิศสุวรรณ. (2552). สถานการณ์ชายแดนใต้ในรอบ 5 ปี. บัดตานี : มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์.
- [7] Philida Salmon. (2002). Teaching Art and Design. Toy Prentice, editor. London: continuum
- [8] สันติ คุณประเสริฐ. (2547). ปฏิรูปการจัดกิจกรรมทางศิลปศึกษา: ศึกษาสถานศึกษาและทัศนศึกษาดูงาน ใน ศิลปศึกษาจากทฤษฎีสู่การสร้างสรรค์. ปุณณรัตน์ พิษณุไพบูลย์, บรรณาธิการ. กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

- [9] ชัยวัฒน์ ผดุงพงษ์. (2543). การศึกษาการแสดงออกทางศิลปะ โดยการวาดภาพระบายสีของนักเรียนไทยมุสลิม อายุ 7 ถึง 9 ปี ในโรงเรียนประถมศึกษาสังกัดสำนักงานคณะกรรมการการศึกษาเอกชน จังหวัดชายแดนภาคใต้. ปรินิพนธ์ครุศาสตรมหาบัณฑิต. กรุงเทพฯ : บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- [10] ณัฐยา ทิพรัตน์. (2543). การจัดการเรียนการสอนศิลปศึกษา โดยใช้ภูมิปัญญาท้องถิ่นหนองตม ในโรงเรียนมัธยมศึกษาตอนต้นสังกัดกรมสามัญศึกษาตอนต้น. ปรินิพนธ์ครุศาสตรมหาบัณฑิต. กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- [11] ชาลี ไตรจันทร์ และ ดำรง เสียมใหม่. (2550). การกำหนดและการประเมินสมรรถนะบุคลากรภาครัฐที่เหมาะสม. ในพื้นที่ 3 จังหวัดชายแดนภาคใต้. ใน สรุปผลการศึกษาแผนงานการวิจัยบูรณาการปัญหา 3 จังหวัดชายแดนภาคใต้. สงขลา : มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์.
- [12] ถาวร เล็งเอียด. (2550). ปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อประสิทธิผลของโรงเรียนประถมศึกษา ในจังหวัดชายแดนภาคใต้ สังกัดสำนักงานคณะกรรมการการศึกษาขั้นพื้นฐาน. ปรินิพนธ์ครุศาสตรมหาบัณฑิต. กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ.
- [13] จีรวัฒน์ พิระสัน. (2544). ปฏิสัมพันธ์ของการเรียนรู้ศิลปกรรมท้องถิ่นในชุมชนและมหาวิทยาลัย. พิษณุโลก : คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยนเรศวร.
- [14] ศศิธร วิศพันธุ์. (2551). การพัฒนาสาระการเรียนรู้ท้องถิ่น กลุ่มสาระการเรียนรู้ศิลปะเรื่องหัตถกรรมกรงนกเขาสำหรับชั้นประถมศึกษาปีที่ 6. ปรินิพนธ์ครุศาสตรมหาบัณฑิต. กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ.
- [15] นิธิ เอียวศรีวงศ์. (2553, กันยายน - ธันวาคม). วัฒนธรรมมลายูนอกมุมมองฟอสซิล. *รูสมิแล* 31 (3): 35-40.
- [16] กอตาซ เจ๊ะตะ. คณะกรรมการกลางอิสลามประจำจังหวัดสตูล. สัมภาษณ์วันที่ 22 พฤษภาคม 2554.
- [17] ไพศาล ไชยราม. (2534). ความไม่สอดคล้องระหว่างกิจกรรมการเรียนการสอน ในโรงเรียนประถมศึกษา กับพฤติกรรมทางวัฒนธรรมของนักเรียนที่นับถือศาสนาอิสลามในสามจังหวัดชายแดนภาคใต้. ปรินิพนธ์ครุศาสตรมหาบัณฑิต. กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- [18] อัมพร พงษ์กังสนนท์. (2552, กุมภาพันธ์). แผนพัฒนาการศึกษา ในจังหวัดชายแดนภาคใต้. *วารสารการศึกษาไทย*. 53 (6) : 3-8.
- [19] ธิดารัตน์ นาคบุตร (2553, กันยายน - ธันวาคม). การบริหารจัดการแหล่งเรียนรู้สาขาทัศนศิลป์ : กรณีศึกษา คณะศิลปกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์ วิทยาเขตปัตตานี. *รูสมิแล*. 31(3): 41-48.
- [20] สวัสดิ์ โอโณทัย (2552, มิถุนายน). การแก้ปัญหาความขัดแย้งในสามจังหวัดชายแดนภาคใต้ของประเทศไทย ผ่านแนวคิดปรัชญาหลังนวยุคของโบดริยาร์ด : การศึกษาเชิงวิเคราะห์ วิจัยเชิง และวิธาน. *วารสารการศึกษาไทย*. 6 (57): 29-33.
- [21] วิวัฒน์ ขัตติยะมาน และนัฏริณี ปิยะพิมลสิทธิ์. (2549, ตุลาคม-มีนาคม). การปรับเปลี่ยนจุดมุ่งหมายทางการศึกษาของบลูม. *วารสารปาริชาติ*. 18 (2) : 34-42.
- [22] วิชัย วงษ์ใหญ่. (2525). การพัฒนาหลักสูตรและการสอนมิติใหม่. กรุงเทพฯ: ธเนศวรการพิมพ์.
- [23] องอาจ นัยพัฒน์. (2553, มกราคม-มิถุนายน). การวัดประเมินผลในชั้นเรียน : วิวัฒนาการและแนวคิดใหม่เพื่อพัฒนาการเรียนรู้อย่างมีประสิทธิภาพ. *ศรีนครินทรวิโรฒวิจัยและพัฒนา*. 2 (3): 1-10.
- [24] เจ๊ะอับดุลเลาะ เจ๊ะสอเหาะ. (2554, กรกฎาคม-ธันวาคม). การสร้างสรรค์ผลงานจิตรกรรมรูปลักษณ์ของมลายูท้องถิ่นปัตตานี. หน้า 150-161. *มหาวิทยาลัยศิลปากร*. 31(2) : 39-51)
- [25] ทิศนา ขัมมณี. (2552). รูปแบบการเรียนการสอน: ทางเลือกที่หลากหลาย. กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- [26] รุ่งฟ้า กิตติยานันต์. (2552). การส่งเสริมการเรียนรู้ด้วยตนเองของนิสิต: การสะท้อนจากกระบวนการวิจัยปฏิบัติการ. *วารสารการศึกษาและพัฒนาสังคม*. 5 (1-2): 145-165.